

ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

Խ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

VI ¹⁾

Նախորդ գլուխներում մենք կանգ առանք այն հաւատալիքների ու սնապաշտութիւնների վրայ, որոնք հայ կրօնական աշխարհայեցողութեան մէջ կազմում են մեռեալների պաշտամունքի ամբողջ շէնքը: Առաջին հայեացքից կարող էր թուալ, որ այդ պաշտամունքը մեր ժողովրդի ներքին կեանքի նշանակութեան համար մի աննշան երևոյթ է, ուշադրութեան անարժան մի բան: Սակայն երբ խորագննին ուսումնասիրում ենք հայ ժողովրդի մտաւոր—բարոյական կեանքը, վերլուծում ենք նրա հասարակական ձևերի ներքին բովանդակութիւնը, տեսնում ենք, որ մեռեալների կուտը նշանաւոր դեր է խաղում հայերի սոցեալ—կուլտուրական զարգացման պատմութեան էջերում: Դարեր են անցել—դնացել հայ ընտանիքի զարգացման մէջ, փոփոխուել են նրա արտաքին ձևերը սոցեալ—տնտեսական պայմանների ազդեցութեան տակ, բայց չեն փոխուել նրա ներքին դոյութեան բաղկացուցիչ տարրերը, դեռ չեն յեղաշրջուել այն մտապատկերները ու ռամկական փիլիսոփայութեան հայեացքները, որոնցով ղեկավարւում էր հայ ընտանիքի մտաւոր—բարոյական կեանքը:

Կրօնական մտապատկերների ազդեցութեան ներքոյ մարդուս մէջ, կարելի է ասել, ծագում են արեւնակցական

1) «Ազգազրական Հանդէս» XII գիրք:

կապերի առաջին հասկացողութիւնները: Եւրո տնտեսական-
և այլ պայմաններից առաջանում են սերնդական կազմա-
կերպութիւններ, մանաւանդ հայրիշխանութիւնը, որտեղ-
բոլոր իրաւական հիմնարկութիւնները ստացած են, այսպէս-
ասած, որոշ ձևեր, կրօնական մտապատկերները նշանաւոր-
չափով վերափոխւում են: Իսկապէս այն տարրերը, որոնք
նախորդ շրջաններում միմիայն ուրուագծուած էին և տա-
կաւին չէին զարգացել շնորհիւ մարդկային խմբակցու-
թիւնների անկատար կեանքին, սկսում են աւել շեշտակի
ձևակերպուել և դուրս են վանում նախնական կրօնական
աշխարհայեցողութիւն¹⁾: Եւ ահա մեռեալների պաշտամուն-
քը, հանգուցեալների հոգիների յիշատակի համար յաճախ
կատարուող երկրպագութիւնը փոխւում է և ընդհանրա-
նում նախահայրերի պաշտամունքի, նախահօրը երկրպագե-
լուն: Երկրպագելով իրենց նախահայրերին իւրաքան-
չիւր մարդկային խմբակցութեան անդամները շողակա-
ւում են սերտ կապերով, նրանց մէջ զարթնում է արե-
նակցական ազգութեան գաղափարը, սերնդական միու-
թեան ըմբռնումը:

Նախահայրերի կուլտը այսպիսով սկզբներում լու-
սերնդական ընաւորութիւն էր կրում: Բոլոր սերնդա-
կիցները, մանաւանդ ազնատական կազմի մէջ միա-
ցած են լինում իրար հետ այն գաղափարով, թէ սերուած-
են մի նախահօրից, որին և հանապազ երկրպագում են,
թէ իրենք ծագում են մի նահապեհից, որը դառնում է
նրանց պաշտամունքի կենդրոնական անձնաւորութիւնը:
Սակայն ինչպէս առօրեայ սովորական կեանքում, նոյնպէս
էլ անցեալի վերաբերմամբ նախնական մարդու միտքը թոյլ
էր իրական յիշողութիւններով և ամեն ինչ պահպանւում
էր նրա յիշողութեան մէջ գերբնական բացատրութիւննե-
րով: Ուստի զարմանալի չէր, որ նախահօր գաղափարը
ժամանակի ընթացքում մոռացութեան էր տրւում, նրա
նշանակութիւնն իբրեւ մի աստուածային էակ, որ երբեմն

¹⁾ Харузинъ հատ II եր. 213.

տիրապետում էր նախնի սերնդակիցների մտածողութեան ու հաւատի մէջ, սկսում է աղօտանալ, նուազել, նրա կրօնական ազդեցութիւնը, որ երբեմն ահ ու սարսափ էր առաջացնում՝ սերնդի անդամների մտապատկերների մէջ, այժմ գոյութիւն ունի լոկ իբրեւ մի յիշողութիւն, մի լեզենդա, ուր այդ նախահայրը հանդիսանում է հերոսի բայց ոչ աստուածային էակի գաղափարով. հերոսի, սրբ պահանում է շատ անգամ ժողովրդի բանականութեան մէջ միսիայն նրանով, որ իր անունով է կոչւում ամբողջ ազգը, ամբողջ ժողովուրդը, որի անդամները երբեմն կազմում էին մի սերունդ:

Այսպէս են զօնէ բացատրում հին ազգերի դիւցաբանութիւնները՝ օրինակ լաթինացոց, յոյների, հրէաների՝ դանազան սերնդների անունների նշանակութիւնները. Հայկական դիւցաբանութիւնն էլ բերում է մի շարք օրինակներ այդ ուղղութեամբ: Հայերի անունն առաջացել է, ինչպէս պնդում է մեր պատմագիր Մովսէս Խորենացին, Հայկ նահապետից: Հայկի սերնդից անջատուած որդիները, տեղափոխուելով նոր երկիրներ, նոր սերունդներ առաջացրին, որոնք կոչւում էին այդ նոր նահապետների անուններով: «Արմենակը (Հայկի որդին) Թողեց իր եղբայրներից երկուսին՝ Խոռին և Մանավազին բոլոր իրենց ընտանիքով, նոյնպէս և Մանավազի Բազ որդուն Հաբք կոչուած տեղերում: Սրանցից Մանավազը ժառանգեց Հաբքը. իսկ նրա Բազ որդին աղի ծովի հիւսիս-արեւմտեան եզրը և գաւառին ու ծովին իր անունը դրեց: Սրանցից, ասում են, սկսուել են Մանավազեան, Բզնունի և Սկլունի անուանուած նահապետները: Իսկ Խոռը բազմացաւ հիւսիսային կողմերում և շէնքեր շինեց: Սրանից, ասում են, ըսկսուել է Խոռխոռունի ազգի մեծ նախարարութիւնը» ¹⁾։ Վերջապէս մի ընտրոշ փաստն էլ այն է, որ հին օտար ժողովուրդները հայերին անուանում էին Արմէն, Արամ նա-

¹⁾ Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը, աշխարհաբար թարգմ. Խ. Մ. Վ. Ստեփանէի. գիրք Ա. գլ. ԺԲ.:

հապետի անունով. նահապետի, որ օտարների աչքերում նոյն հերոսի նշանակութիւնն ունէր, ինչ որ իրենց սերնդի նախահայրերը 1) :

Նախահայր-ցեղապետի կուլտը, որ կարող է արտայայտուել կամ ժողովրդի մտապատկերների մէջ ապրող իրեր հերոսացրած անձնաւորութիւն կամ լոկ մի յիշողութիւն, թէ պատկանում են մի սերնդին, ծագել են մի ընդհանուր սերնդից՝ այդ կուլտը այնուամենայնիւ շարունակ փոփոխւում է, ընդունում զանազան նոր ձևեր: Երբ ցեղը, սերունդը տնտեսական պայմանների ազդեցութեան տակ տարրալուծւում է զանազան նոր խմբակցութիւնների, վերջինները իրենց նահապետների կուլտը սահմանափակում էին միմիայն նրանով, որ պաշտում, յիշատակում են լոկ մօտակա հանգուցեալ հայրերին: Սերնդակիցները հոգս են տանում և կատարում մեռեալների կուլտի համաձայն պահանջելիք ծէսերն ու սովորութիւնները միմիայն վերջերը մեռած, ժամանակով իրենց աւելի մօտիկ հանգուցեալների վերաբերմամբ: Իսկ խոր հնութեան և աւելի ուշ ժամանակներում եղած սերնդակից մեռեալների յիշատակը պահպանում են նրանով, որ այդ քոյրը հին հոգիներին մի անունով, մի տիտղոսով են պատւում, կոչելով «նախնիք» կամ «պապեր» նման հոովմէացիներին, որոնք իրենց սերնդական հին հանգուցեալներին անուանում էին *manes*, *lares* կամ նման յոյներին, որոնք նոյն այդ նշանակութիւնն էին. տալիս «նախնիք» կամ «պապեր» բառերին: Նոյն իսկ շատ ժողովրդների մէջ, ինչպէս լատինացոց մէջ *manes* և այլն, սովորութիւն կար այդ նախահայրերի յիշատակը յաւերժացնել, շինելով կուռքեր և այլ նման արձաններ, որոնց տեղաւորում էին իրենց տանը, յատուկ սենեակում:

Ահա այս տեսակ պաշտամունքի մենք հանդիպում ենք հայ ժողովրդի կեանքում: Արշակունի թագաւորական սերունդը համարում էր իրեն աստուածային գոյացումից

1) Անդ.:

բղխած: Այդ հիման վրայ հայ թագաւորները սովորութիւն ունէին իրենց նախնիքների յիշատակը պահպանել զանազան արձանների կերպարանքով. այդ արձանները յայտնի են հայ պատմութեան մէջ «հայրենի կուռք» կամ «պատկերք նախնեաց» անուաններով ¹⁾:

Նախնիքների, սերնդի, նախահայրերի այդ կուլար պահպանուել է նաև ժամանակակից հայ սովորութեան իրաւունքի մէջ: Ճիշտ է այժմ այլ ևս գոյութիւն չունեն կուռքերի և այլ արտաքին նիւթական կերպարանքներին երկրպագելու սովորութիւնը, բայց դրա փոխարէն պաշտամունքի առարկայ են դառնում այն օջախները, որոնք պատկանելիս են եղել կամ կառուցանուել են այդ նախահայրերից, նաև գերեզմանները, եթէ վերջիններս ժամանակների ընթացքում կարողացել են պահպանուել ժողովրդի, սերնդի յիշողութեան մէջ: Բորչալիում Լոռիս-Մելիքեանների տոհմի մէջ ֆեստիւլ է այդ սովորութիւնն իբրև որոշ պաշտամունք: «Սրանք իրենց նախահայր համարում են Ս. Օհան Օձնեցուն, որի աճիւնի վրայ եկեղեցի են կառուցել և նրա գերեզմանն էլ պաշտում են, նրա հողը իբրև օխնութիւն, դեղ են գործածում համարեա ամեն տեսակ հիւանդութիւնների դէմ: Նորապսակները, եթէ նոյն իսկ ուրիշ գիւղում կատարած լինեն պսակադրութիւնը, նախ և առաջ գնում են համբուրելու Օհան Օձնեցու գերեզմանը: Ամեն տարի Զատիկի կանաչ կիրակէին Լոռիս-Մելիքեան ամբողջ տոհմը տօնում է Ս. Օհան Օձնեցու տօնը, իրեն միջից դրամ հաւաքելով, հասարակական մատաղ է կտրում և պատարագ մատուցանում ու հոգեհանգիստ կատարում Ս. Օհան Օձնեցու գերեզմանի վրայ: ¹⁾ Նոյն տեղը նմանապէս երկրպագելու տեղ է ծառայում Աղալօ Քալանթարեանի օջախը, որ աւանդա-

¹⁾ Մովսէս Խորենացի՝ հայոց պատմութիւն. գիրք Բ, գլ. է. գիրք Բ. գլ. ԽԹ.

²⁾ Ազգագրական Հանգէս, Բորչալուի գաւառ, Ե. Լալայեանի եր. 115.

բար համարւում է Քալանթարեան տոհմի նախահօր ընակարանը¹⁾։

Գանձակի գաւառի շատ գիւղերում հարս ու փեսան, պսակադրութիւնից վերագառնալով, նախ ուղեորւում են համբուրելու գիւղի օջախից և ապա գնում տուն։ Գիւղի օջախը մի սովորական օջախ է, բայց որպէս ժողովուրդը հաւատում է, դա պատկանելիս է եղել գիւղի հիմնադրին և կամ առաջնակարգ ու երկար ժամանակ պիւղ կառավարող անձին։ Հոմանիշ նշանակութիւն ունեն նաև Վարանդայի գիւղերի օջախները. այստեղ գրեթէ իւրաքանչիւր գիւղում կայ մի կամ երկու օջախ, որ սրբատեղի է համարւում. եկեղեցի չեղած գիւղում պսակի խորհուրդը թոնրի և կամ այսպիսի օջախների վրայ է կատարւում։ Կիրակի և տօն օրերն էլ շատ կանայք գնում են, ուխտ են անում այդ օջախների վրայ։ Այս օջախները ժողովրդի աւանդութեամբ պատկանելիս են եղել գիւղի հիմնադրներին։

Յետագայում հանգուցեալ նախահայրերի վերաբերմամբ գոյութիւն ունեցող սերնդական—կրօնական մտապատկերները սերնդի կամ ցեղի տարրալուծմամբ սկսում են սեղմուել և շրջափակուել։ Սերնդական կրօնը փոխարկւում է ընտանեկանի. սերնդական պաշտամունքը, որ մի ժամանակ միացնում, շաղկապում էր սերնդին պատկանող բոլոր անդամներին, վերափոխւում է ընտանեկան կուլտի, աւելի լաւ ասած՝ գերդաստանական կրօնի։ Այդ ընտանեկան պաշտամունքը պարտաւորեցուցիչ ընաւորութիւն է կրում միմիայն ընտանեկան համայնքի բաղկացուցիչ տարրերի համար, որոնք պաշտում, յիշատակում են, ինչպէս և մի ժամանակ սերնդական կազմակերպութիւնները, բացառապէս իրենց, միմիայն սեփական գերդաստանին պատկանող ոգիներին, իրենց հովանաւորող նահապետներին։ Ընտանեկան պաշտամունքը, գերդաստանական կրօնը դարձաւ նախնական ընտանիքի կազմի հիմ-

1) Անդ.

քը, նրա իրաւական ու բարոյական կեանքի դեկավարը: Այդ պաշտամունքը զարգացրեց հաւատալիքների ու կրօնական մտապատկերների մի շտեմարան, որով կարգաւորում էին հասարակական յարաբերութիւնները թէ հին ժողովրդական կեանքում և թէ ներկայումս, որտեղ տակաւին տիրապետում է սովորութեան իրաւունքը: Ընտանեկան այս պաշտամունքի մէջ ամենազլխաւորն ու ամենականը օջախի կուլտն է:

V

Օջախը ընտանիքի գաղափարի մարմնացումն է: Ժողովրդական լեզուի մէջ ընտանիքը կոչւում է «օջախ». ուրեմն այդ երկու բառերը հոմանիշ նշանակութիւն ունենւն: Հին յոյներն էլ ընտանիքը անուանում էին *ὄστιον*, որ բառացի թարգմանութեամբ կը նշանակէ օջախի շուրջը (*ὄστις*—օջախ): Նախնիքաց գլխում ցոյց տուինք, թէ սերնդական պաշտամունքը կենդրոնանում է սերնդական օջախի վրայ, որն ըստ աւանդութեան կառուցուած է լինում սերնդի նախահօրից: Եւս առաւել սրբազան նշանակութիւն պիտի ունենան ընտանեկան օջախները, որոնք երբ նկատի առնենք, թէ ընտանեկան պաշտամունքը զարգացել է սերնդական, ցեղական պաշտամունքից, պէտք է իրենց մէջ պարփակէին այն գաղափարը՝ թէ կառուցուած են եղել ընտանիքի նախահօր, նահապետի ձեռքով: Այդ օջախները կազմում են ընտանիքի հիմնադիրների կենդանի արձանները:

Զը կայ հայ ժողովրդի մէջ մի տուն, որ չունենայ իւր օջախը անշէջ կրակով: Այդ օջախի շուրջն է կենդրոնանում տան թէ տնտեսական և թէ բարոյական—հոգեւոր կեանքը: Մարած է օջախը—ոչնչացած, խորտակուած է ընտանիքը: Այդ գաղափարն են պարունակում իրենց մէջ հայ ժողովրդի բերանում տարածուած անէծքներն ու օրհնանքները: «Քանդուի օջախդ», «օջախդ հանդչի», «օջախիդ ծուխը կտրուի, վերանայ մնայ»,

«Քո հօրդ օջախը քանդուէր՝ դու միջից դուրս չըգայիր», «Օջախիդ անկոտորում սու՛ն դառնաս, որդի», «Օջախիդ մուխն ու ծուխն անպակաս էլնի»։ Երգումներ. «Մտի օջախը Աստուած մարէ, անցկացնէ», «Օջախս մարի, թէ խօսքս յետ առնեմ, չկատարեմ», «Շէն օջախիդ մոխիր որ ընեմ, ինձ համար հերիք ա»։ Օջախի և ընտանիքի հոմանիշ նշանակութիւնն երևում է և մի շարք սովորութիւններից, որոնք հայ ժողովրդի կեանքում այնքան ամուր են արմատացած, որ մինչև օրս տեսնում ենք նրանց իրական ոյժը։ Նոր տուն շինելիս առաջին անգամ հին տան օջախից են վերցնում կրակը, այն էլ տան ամենամեծի ձեռքից և ապա տանում են նոր տունը և առաջին անգամ նրանով վառում նոր օջախը, որով և սկսում է նորակազմ ընտանիքի կեանքը։ Ժողովրդի կարիքով այս նոր բաժանուող գերդաստանի կեանքը շարունակութիւնն է հին գերդաստանի, ուրեմն օջախի էլ միևնոյնը պիտի լինի։ Նոյն այդ դադափարն են ներկայացնում այն խօսքերը, երբ աղջիկ ուզելու գնալիս ասում են. «Մենք եկալ ընք մըն հափուր մոխիր եր ծնինք ջու օջախէդ, տանենք մեր օջախին նհետ խառնենք»¹⁾։ Նոյն նշանակութեամբ խօսքեր են ասում Սիսիանում. «Երբ գանք ձեր բարի օջախէն մին ճրագ կպցնենք»։

Ժողովուրդը, հաւատալով, որ օջախը կառուցուած է նախահօր, տան նահապետի ձեռքով, բնականաբար օջախի հետ պիտի միացնէ և այն սրբազան յիշատակը, որ տածում է դէպի իւր ընտանեկան նախահայրը, նահապետները, որոնցից առաջացել, սերուել է ներկայ ընտանիքը։ Օջախը դառնում է մի սրբազան յիշատակարան, նոյն իսկ նրա հետ կապուած և միանգամայն խառնուած է ընտանեկան նահապետների կուլար։ Օջախի այս տեսակ սուրբ նշանակութիւնը գտնում ենք հին յունաց և հռովմէացոց պատմութեան մէջ։ Հին կլասիկ դրողների յիշատակների մէջ ստէպ գտնում ենք, որ նրանք միևնոյն ի-

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Գանձակի դաւան, եր. 105—106.

մաստով են ըմբռնում օջախի և ընտանեկան աստուածների նշանակութիւնը: Յոյներն իրենց ընտանեկան աստուածներին անուանում էին *ἑσέσται* կամ *ἑσταιοίχου* Կիկերօնը ոչ մի տարբերութիւն չէր դնում օջախի ու պինդատների (ընտանեկան աստուածներ) միջև: Նոյնպէս է հասկանում և Վիրգիլիոսը իր «Էնէական» քերթուածքի մէջ. երբ Էնէասը փոխադրում էր իւր հետ սեփական տան օջախը, վերջինիս նա անուանում էր Լար (laros—անային աստուած) Ասսարակի անունով, որով այդ օջախի մէջ կարծես Էնէասը տեսնում էր իւր նախահօր հոգին: Ուստի—ասում է Ֆիլաստէլ դը Կուլանժը—պէտք է եզրակացնել, որ տան օջախը սկզբներում մեռեալների պաշտամունքի հանգանակն էր և օջախի քարի տակ հանդչում էր նախահայրը, այդ տան հաստատողը: Երաւի այդ նախահօր յիշատակին էր վառւում կրակը օջախի վրայ, և այդ օջախը իւր կրակով յաւէտ կանգուն էր պահում նրա յիշատակը և ներկայանում էր իբրև նրա հանապաղ արթուն հոգին:

Նահապետական պաշտամունքի տեղականութեան շնորհիւ է, որ օջախի կուլտը մնացել է մինչև օրս և այնպիսի մեծ սրբութեամբ պաշտւում ժողովրդի մէջ, որ շատ տեղ ոչ մի տարբերութիւն չեն դնում օջախի և եկեղեցու միջև: Օջախը մի սրբազան տեղ է, մի սրբութիւն է, որին երբէք պղծել, կեղտոտել չի կարելի: Եկեղեցի չեղած գիւղերում եկեղեցական խորհուրդները՝ պըսակ, մկրտութիւն և այլն կատարում են օջախի կամ թոնրի վրայ: Ինչպէս վերը տեսանք, շատ տների օջախները նոյն իսկ ուխտատեղերի նշանակութիւն են ստանում:

Ի դէպ, այստեղ յիշենք, որ այժմ շատ գիւղերում օջախներ չեն շինւում, այլ թոնիրներ, որոնք ընտանեկան տնտեսութեան մէջ նոյն դերն են կատարում, ինչ և օջախը: Ահա այդ թոնրի վրայ հայ գիւղացիք նոյն հայեացքներով ու հաւատալիքներով են նայում, ինչպէս և օջախի

վրայ. կարելի է ասել, որ օջախի պաշտամունքի հետ կապուած բոլոր սովորութիւններն ու ծէսերը անցել են թոնրի կուլտին. ներկայումս օջախն ու թոնրը միեւնոյն նշանակութիւնն ունեն ժողովրդի աչքում:

Պարզ է, որ օջախը, լինելով մի սրբութիւն, որի հետ կապուած է ընտանիքի գոյութիւնը, պիտի կանգուն և անխախտ մնայ ու ազատ որևէ խորտակիչ հանգամանքներից: Ուրեմն ընտանիքի անդամների վրայ դրած է մի պարտականութիւն՝ հոգ տանել օջախի կանգունութեան և յարատևութեան վրայ¹⁾: Այդ պարտաւորութիւնը բնականաբար պատկանում է տան մեծին, տանուտէրին, որ ուղիղ գծով սերւում է տան նախահօր զարմից, նախահօր, որ կառուցել է առաջին անգամ այդ օջախը: Հայրենական օջախ և տանուտէր, ընտանեկան օջախ և տան նահապետ՝ սա իրարից անբաժանելի հասկացողութիւններ են, որոնք ընտանիքի գոյացման առաջին օրերից 'ի վեր պահպանուել են հայ ժողովրդի աշխարհայեացքում: Այս հասկացողութեան վրայ է հիմնուած patria potestas-ի՝ հայրական իրաւունքի դադափարը, որ այնպէս սրբագործուած ու անշեղ տիրապետում է նահապետական ընտանիքում:

Patria potestas-ը ընտանիքի յարատևութեան նիւթական դրաւականն է, որը օջախի պաշտամունքի մէջ ստանում է հոգևոր-բարոյական հասկացողութեան նշանակութիւն: Ժողովրդի ըմբռնումով՝ միայն pater familias-ը, ընտանիքի նահապետը, տանուտէրը կարող է այդ օջախի սրբութիւնը պահպանել, որով և կը պահպանուի ընտանիքի կանգունութիւնը: Ահա այս տեսակէտից ընտանիքը շահագրգռուած է, որ նահապետի սերնդական զարմը չը կտրուի, չանհետանայ. ուստի անհրաժեշտ է, որ արու զաւակներ ծնուեն: Հակառակ դէպքում patria potestas-ի ներկայացուցչի չգոյութեամբ կը վերանայ օջախի պաշտամունքը, ուրեմն և ընտանիքի յարատևութիւնը: Թէ ինչու արու զաւակները, այսինքն տղամարդիկ և ոչ կա-

1) Համեմ. մեր այս յօդուածի սկիզբը «Ազգ. Հանդ. գ. XII:

նայք են լինելու օջախի պաշտպանները — դա բացատրւում է հին ժողովրդների մէջ տիրապետող պաշտամունքների պատմութիւնից:

Ինչպէս արդէն առիթ ունեցանք վերը շեշտելու, օջախի պաշտամունքը սերտ կապ ունի մեռեալների պաշտամունքի հետ. իւրաքանչիւր մեռեալ հանդերձեալ կեանքում պատում էր իւր ժառանգներից միայն, որ հոգ տանեն իւր յիշատակը յարգելու ¹⁾. որդիները պէտք է յիշատակէին միշտ իրենց հայրերին: Յոյներն այս գաղափարը արտայայտելու համար գործածում էին մի շատ բնորոշ բառ *πατρίδιον* ինչպէս և լատինացիք *parentare* բառը, որովհետեւ մեռելներին յիշելիս նրանք դիմում էին միշտ իրենց հանգուցեալ հայրերին, ընտանիքի նախահայրերին: Իսկ նախահայրերին պաշտում էին միայն արնական զծով — այն հասկացողութեամբ, որ միայն այրն, տղամարդն է օժտուած խորհրդաւոր բնական մի ուժով, այն է արգասաբեր, պտուղ արտադրող ընդունակութեամբ: Բացի այդ՝ անպայման պահանջւում էր, որ մեռեալների յիշատակողները, հանգուցեալների հանդերձեալ կեանքի մասին հոգ տանողները լինէին նրանց արեւնակից, ուղղակի ազգականները. օտարները իրաւունք չունէին այդ պարտականութիւնները իրենց վրայ վերցնելու, հակառակ դէպքում հանգուցեալների հոգիները բարկանում էին և մեծ չարիքներ կարող էին բերել ուղղակի ազգականների գլխին: Այսպէս էր հին Հնդկաստանում, Յոյների և լատինացիների մէջ: Նոյն այդ գաղափարը տիրապետում էր հայերի մէջ և այժմ էլ տիրապետում է:

Բորչալիում գաւազ և մասնաւորապէս արու գաւազ չունեցող ընտանիքը մեծապէս վշտանում է, որ իւր օջախը պիտի հանգչի, որ իւր գերեզմանն օրհնող չպիտի լինի, որ իւր ընտանեկան անունն այլ ևս ոչ ոք չպիտի

1) Ե. Լալայեանի՝ Բորչալուի գաւառը՝ «Ազգագր. Հանդ» գ. XI, երես 182.

կրէ¹⁾։ Գանձակի գաւառում հայերը կարծում են, որ արու գաւակը տան սիւնն է, ծերութեան նեցուկը, օջախի վառ պահողը, ծնողների յիշատակ պահպանողը, նրանց գերեզման օրհնել տուողն է²⁾։

Արու գաւակի, մանաւանդ անդրանիկ արուի ծննդի անհրաժեշտութիւնը մի համատարած, խոր արմատացած գաղափար է հայ ժողովրդի աշխարհայեացքի մէջ։ Հէնց այդ պատճառով ժողովրդի սովորութեական իրաւունքը թոյլ է տալիս ապօրինի կամ երկրորդ կնոջ հետ ապրելու պահանջը, երբ օրինաւոր կինն ամուլ է կամ շարունակաբար աղջիկներ է ծննդաբերում։ Այս տեսակ կնապահութիւնը թոյլատրում էր նաև հին հռովմէական օրէնքով, որ յայտնի էր concubinat անունով։ Գանձակի գաւառում ամուլ կնոջ ամուսինը մի երկրորդ կին է բերում յատկապէս երեխայ ունենալու նպատակով և հասարակական կարծիքը, որ ընդհանրապէս դատապարտում է ապօրինի կնապահութիւնը, այսպիսի դէպքերում շատ ներողամիտ է գտնւում³⁾։

Ժողովրդի հասկացողութեան մէջ այս տեսակ ապօրինի կենակցութիւնը ու միայն արու գաւակ՝ ունենալու գաղափարն է իւր մէջ պարփակում, իբրև օջախի յարատեւութեան անհրաժեշտ պայման, ուստի նա ստանում է որոշ խորհրդաւոր նշանակութիւն։ Concubinat-ը կատարւում է մեր սովորութեական իրաւունքի համաձայն, որոշ ծէսերի ու սովորութիւնների պահպանողութեամբ. գրւում են պայմանագրեր, հրաւիրւում են վկաներ, գնում են նոյն իսկ եկեղեցու դուռը կենակցութեան, փոխադարձ համաձայնութեան երդումը կռելու։ Այս կենակցութեան գաղափարը, ինչպէս երևում է, գոյութիւն է ունեցել հայոց հին պատմութեան շրջանում և շարունակել է զարգանալ մինչև մեր օրերը։ Այդ սովորոյթը նոյն իսկ որոշ

1) Նոյն՝ Գանձակի գաւառ, եր. 59.

2) Նոյն՝ Գանձակի գաւառ. հատ. Բ, եր. 49.

3) Անդ.

իրաւաբանական նշանակութիւն է ստանում և տեղ զբա-
նում Մխիթար Գօշի հայոց դատաստանագրքի մէջ, Դա-
տաստանագրքի առաջին մասի Ժ. գլխում կարդում ենք.
«Ապա եթէ յաղագս անժառանգութեան տեսանիցէ զայն
տրտմեալ ու ցաւակցեալ ըստ օրինակին Աբրահամու և
Սառայի, տացէ համարձակութիւն առնուլ կին՝ առցէ,
բայց մի լիցի զամուլ և ծննդեան ի միասին պահելու:
Concubinatus-ի գոյութիւնը հայ սովորութեան կեանքի մէջ
թէ կովկասի և թէ Տաճկահայաստանի հայերի մէջ ստա-
ցել է հասարակական-ժողովրդական սանկցիա. սա արտա-
յայտում է այն պայմանագրերից, որոնք շատ անգամ զը-
րաւոր կերպով կազմւում են կենակցող զոյգի երկու կող-
մի միջև:

Այսպիսի բնորոշ պայմանագրերի պատճէններ քա-
նիցս լոյս տեսան մեր ընթացիկ մամուլի էջերում.
շատ հետաքրքիր է այդ տեսակ պայմանագրերից մէկը, որ
գտել է պ. Ն. Լալայեանը Գանձակի գաւառի Գետաշէն
գիւղում: Առաջ ենք բերում այդ պայմանագրի բնորոշ
կտորները. «Ես նէրքոյ անվանեալ յէլիսէքօդալօլու կավա-
ռի ի գողն Գէտաշէնու բնակիչ Գրիգոր Ղահրամանովս
տալիս եմ իմ հօժար կամովս իմ թոռ Մարգարիտ Յարու-
թիւնովին քեզ Բեշեքեցի Բէկլար Աւանեսովիդ գոնոջ
տեղ, որ զանես քեզ մօտ պահես մինչև Մարգարիտ Յա-
րութիւնովի մահն. եթէ իցէ որ մէկ բակասութիւն բա-
ղայի մեր մէջ ես Բէկլար Օվանեսովս բարդաւորվում եմ
100 մանէթ. տալ Յարութիւնովիդ և թէ Աստուած տայ
երախայք լինի այն ժամանակ բեղկէ այս բայմանաթուղթը
ոչնչանայ մենք միանք սրբութեամբ մինչև մեր երկուսիս
մահը, ինչպէս որ նա ինձ գին եւ նրան մարդ, թէ իմ
աւանեսովիս առաջի գինը յիշանուի ես պարտ եմ Մար-
գարիտի հետ պսակվել և թէ մարգարիտ յարութիւնօքն
մեռնի ես աւանեսովս բարդ եմ իմ խարջովս թաղեմ...
և բեղկ է ոչնչանայ այս բայմանաթուղթը»¹⁾:

¹⁾ Ազգագրական հանդէս՝ Բորչալուի գաւառ, հատ X, եր. 136

Ժառանգ, առաւելապէս արու զաւակ ունենալու զազափարը պարփակուում է նաև տնփեսայութեանն եւ որդեգրութեան սովորութիւններէ մէջ: Հայ ժողովուրդի մէջ մի ընդհանրացած սովորութիւն է, երբ որևէ ընտանիք չունի ոչ մի արու զաւակ, այլ միայն աղջիկ ունի, տնփեսայ է բերում: Իրենց աղջկան ամուսնացնում են այնպիսի երիտասարդի հետ, որը յօժարւում է բաժանուել միանգամայն իր հօր տնից, ընտանիքից և, պսակուելով աղջրկայ հետ, ընդունում է աղջկայ հօր ազգանունը, տեղափոխւում է բնակութեան համար աներանց տունը: Մի խօսքով՝ դառնում է աներանց օջախի անդամ, գերդաստանի արու ժառանգը: Իսկ այն գէպքում, երբ չեն ունենում ոչ մի զաւակ, գերդաստանը դիմում է որդեգրութեան: Սովորաբար որդեգրում են ազգականներից մէկին: Որդեգրուողին անց են կացնում երեք անգամ տանտիրուհու շաղկի միջով ամուսնու ներկայութեամբ: Այս ծիսակատարութիւնով սովորութեական իրաւունքը կարծես ուղղում է սիմբոլիկաւ՝ ձևով ներկայացնել, թէ որդեգիրը իբր ծնւում է այդ կնոջից, ուստի այսուհետև կարող է անուանուել այդ օջախի զաւակ. և ստանալով այդ ընտանիքի ազգանունը՝ դառնում է նրա անմիջական ժառանգը¹⁾:

VI

Վերը առաջ բերած միջոցներով հայ ժողովուրդը նախանձախնդիր էր միշտ արու զաւակ՝ ընտանիքի ժառանգ ունենալու հարցը յաջող լուծելու: Այդ եղանակով սովորութեական իրաւունքը հնարաւորութիւն էր տալիս անշեղ պահպանելու օջախի կուլտը, յարատեւութիւն տալ ընտանիքի գոյութեանը, որով իբր պահպանւում էր նաև նրա մեռելների գոյութիւնը միւս աշխարհում:

Օջախը այսպիսի մեծ նշանակութիւն ունենալով ընտանեկան կազմի մէջ, դառնում է մի կենդրոն, որի շուր-

1) Зелинский—Народно-юридические обычаи у армянъ, եր. 7. Ե. Լալայանի Բորչալուի գաւառ, «Ազգագր. հանդ. » գիրք X. եր. 132

ջը պատում է ամբողջ գերդաստանական կեանքը և կատարում է ամբողջ գերդաստանի գոյութեան պատմութիւնը։ Օջախի հետ են ամրացած գերդաստանի անդամների անձնաւորութիւնները, օջախի հետ է շաղկապուած գերդաստանին պատկանեալ այլ շնչաւոր և անշունչ առարկաների ներկայութիւնը։ Ուստի իւրաքանչիւր նոր երևոյթ ամեն մի նոր գործողութիւն, որ կարող է տեղի ունենալ գերդաստանի կեանքում, միշտ կապում են օջախի՝ ընտանեկան գոյութեան այդ նշանաբանի հետ։ Եւ այդ օջախի պահապանը՝ տան մեծը, տանուտէրը՝ միշտ աչալուրջ հետեւում է, որ սրբութեամբ կատարուեն այն ծէսերն ու կարգերը, որոնք կցորդ են օջախի պաշտամունքի հետ։— այն օջախի, առանց որի, ըստ ժողովրդական փիլիսոփայութեան, անկարելի է ըմբռնել ընտանիքի ինքնուրոյն գոյութիւնը։ Մտնում է կամ աւելանում է մի նոր անդամ գերդաստանի մէջ, պակասում է կամ հեռանում ընտանիքի անդամներից մէկը՝ կատարւում են որոշ ծէսեր օջախի առաջ։ ձեռք են բերւում գերդաստանի համար նոր անասուններ և տնտեսական կեանքին վերաբերեալ նոր առարկաներ—կրկին կատարւում են որոշ ծէսեր օջախի առաջ։ Այստեղ հայր մտածում է, որ օջախը, լինելով գերդաստանի նախահօր յիշատակը, սրբազան արձանը, ներկայ գերդաստանական կեանքի հովանաւորողն ու պաշտպանն է։ Օջախի մէջ անձնաւորւում է ընտանիքի էութեան զաղափարը, օջախի մէջ է կենդրոնանում ընտանիքի սկիզբն ու վախճանը։ Ամեն ինչ պէտք է կատարուի, անցնի օջախի վրայով, որպէսզի նախահայրերը, միշտ տեսնելով, որ իրենց օջախները տակաւին շարունակում են կանգուն մնալ, տարածեն իրենց հոգածողութիւնն ու օգնութիւնը իրենց կենդանի մնացած սերնդակիցների վրայ, պահպանեն ամբողջ սերնդի, իրենց զարմից, արիւնից առաջացած ժողովանքների կեանքը։ Այդ նախահայրերը կարող են զայրանալ, շատ բարկանալ, երբ տեսնեն, որ իրենց օջախի շուրջը պատում են օտար, իրենց արեան խորթ անձինք,

որ այդ օջախին ձեռք են տալիս իրենց սերնդին՝ Հպատկանող էակներ ու առարկաներ:

Այդ նպատակով ահա գերդաստանի տանուտէրը, նահապետը, որպէսզի Հաղծուի օջախը և տան վրայ չիջնի նախահայրերի գայրոյթն ու բարկութիւնը, միշտ դիմում է որոշ ծիսակատարութիւններ: Ներմուծուող ու աւելացող նոր անգամը, որպէսզի համարուի այդ գերդաստանի բաղկացուցիչ մասն և իրաւունք ունենայ յարելու գերդաստանի սերնդական նախահայրերի կուտին, անշուշտ պէտք է հայցէ վերջինների գութը, պէտք է դիմէ նրանց, որ իրեն էլ ընդունեն իբրև սերնդակից: Եւ այդ բոլոր ծիսակատարութիւններն ի հարկէ կատարւում են օջախի՝ նախահայրերի այդ կենդանի ու սրբազան արձանի առաջ. օջախի, որ սերնդական զաղափարի մարմնացումն է, ներկայ գերդաստանի գոյութեան նշանաւորը:

Այդ հիման վրայ հին ընտանեկան պաշտամունքը պահանջում էր անպայման, որ միայն օջախի ներկայութեամբ կամ օջախի առաջ ծնուածը իրաւունք ունի ժառանգելու այդ օջախին: Սովորութեական իրաւունքի մէջ պահպանուել են այս տեսակ հայեացքներ: Բորչալիում տղաբերքը օջախի մօտ է կատարւում¹⁾: Գանձակի գաւառում «ծնունդը կատարւում է օջախի մօտ, ծննդկանի երեսը դէպ արևելք դարձրած. իսկ գիշեր ժամանակ, երբ տան անդամներին չի կարելի հեռացնել, որպէսզի ծննդկանը օջախի առաջ ազատուի, ծննդաբերութիւնը կատարւում է տան մի անկիւնում, որ կարպետներով առանձնացրած է. այստեղ բերում և դնում են օջախից մօխիւր, որի վրայ էլ կատարւում է ծննդաբերութիւնը²⁾: Նոյն այդ իմաստն է պարունակում իր մէջ և այն սովորութիւնը, որ շատ տեղերում երեխայի մկրտութիւնը կատարւում են եկեղեցու փոխարէն օջախի կամ թոնրի վրայ:

1) Ե. Լալայեան՝ Բորչալուի գաւառ, «Ազգագր. Հանդ.» գիրք X, երես 184:

2) Նոյն՝ Գանձակի գաւառ, հատ. Բ. երես 48:

Ընտանիքի անդամը ամուսնանալով, բերում էր գերդաստանական համայնքի մէջ մի նոր անդամ՝ մի կին, որ մինչև այդ պատկանում էր մի այլ ընտանիքին, երկրպագում, ծառայում էր իր նախորդ ընտանիքի նախահայրերի հոգիներին, պաշտում էր նախկին տան օջախը։ Բայց ահա այժմ այդ կինը մտնում է մի օտար ընտանեկան շրջան, բոլորովին իրեն խորթ պաշտամունքի մթնոլորտ. նա երկրպագելու, պաշտելու է մի նոր օջախ։ Փեսացուն, պրսակուելով ստիպուած է բաժանել իր կնոջ հետ սեփական ընտանիքի կուլտի ու հաւատի բոլոր կանոնները, կրօնական բոլոր ծէսերը, որոնք կազմում են իր ընտանիքի յարատեւութեան ու անշէջ գոյութեան միակ զբաւաղանքները, այն թանգազին աւանդը, որ իր սերնդի նախահայրերը ժառանգել են սրբութեամբ ու կտակել են պահպանելու և ազատելու ամեն մի օտար ձեռքից պղծուելուց։ Ուստի հարկաւոր էին որևէ սրբազան ծէսերով նորամուտ հարսին նոր ընտանեկան կուլտին մասնակցելու իրաւունք տալ, հարկաւոր էր մօտեցնել ու ընտելացնել այն պաշտամունքին, որին նա պէտք է ենթարկուի այժմ։ Որպէսզի նա կարողանայ երկրպագել և ծառայել նոր օջախին, կարողանայ նրա կրակի պահպանը դառնալ, անհրաժեշտ էր որոշ ծիսակատարութեամբ իրականացնել այն կապը, որ հաստատուելու էր օջախի և հարսի միջև։ Այդ նպատակով էլ լատինացիների և յոյների մէջ պսակի մի խորհրդաւոր սովորութիւն գոյութիւն ունէր, որ բաղկացած էր երեք գործողութիւններից. *traditio, deductio in domum, confarreatio*.

Առաջին գործողութիւնը կայանում էր նրանում, որ աղջկայ հայրը նորափեսայի և ազգականների ներկայութեամբ ընտանեկան օջախին զոհեր էր մատուցանում և իր *patria potestas*-ի իրաւունքով ազատ էր կացուցանում և բաժանում իր աղջկան հայրական օջախի պաշտամունքից, իւր ընտանեկան հաւատալիքներին ենթակայութիւնից։ Այս ծէսով աղջիկը խզում էր ընդ միշտ իր կապը

հայրենական օջախից: Երկրորդ գործողութիւնը պարփակում էր իւր մէջ այն բոլոր ծիսականտարութիւնները, որոնք անհրաժեշտ տեղի են ունենում նորապսակների աղջկայ հօր տանից գուրս գալու վայրկեանից մինչև տղայի տան շէմքը հասնելը: Այս գործողութեան մասին երկար կանգ չենք առնում, որովհետև մեր նիւթին այնքան էլ չի վերաբերում: Երրորդ գործողութիւնը ներկայացնում է առաջին գործողութեան հակառակ իմաստը: Նորահարսը նորափեսայի կամ սրա հօր ձեռքով մօտեցնում է իւր ամուսնու տան օջախին և կանգնում էր սրա առաջ: Նորահարսի վրայ սրսկում են օրհնած ջուշ, որով աղջիկը մաքրւում է իր նախկին կեանքից. ապա նորեկը մօտենում է, երկրպագում օջախին և համրուում է այն. կատարւում են նորանոր զոհաբերութիւններ ու աղօթքներ: Այստեղ աղջիկը մտնում է մի նոր ընտանեական կրօնի մթնոլորդ, նոր գերդաստանական նախահայրերի հաւատի ազդեցութեան տակ. նրա առաջ մի նոր օջախ է կանգնած նոր պաշտամունքով. հարկաւոր է կապուել այդ նոր օջախի հետ, հայցել նրա հովանաւորութիւնն ու գութն իւր վրայ, պէտք է աղօթել ու խընդրել, որ այդ օջախն ընդունի նոր հարսին, իբրև ընտանիքի մի նոր հարազատ զաւակի:

Ահա այսպիսի մի խորհրդաւոր ծիսականտարութիւն պահպանւում է հայ սովորութեան իրաւունքի մէջ և յիշեցնում է մեզ հին լաթինական traditio,ն և confarreatio-ն:

Գանձակում, երբ հարսին տանում են հօր տանից դէպի փեսայի տունը, հետևեալ ծէսն է կատարւում. հարսը շրջապատուած իւր ընկերուհիներով դուրս է գալիս իւր առանձնարանից և մօտենում է տան օջախին, ծունը է խոնարհում նրա առաջ և մի քիչ մոխիր վերցնում: Հարսի հայրը բռնում է աղջկան ձեռքից և յանձնում է փեսի հօրը, իսկ փեսան կանգնած է լինում հարսի մօտ: Աղջիկըն ու փեսան ձեռք ձեռքի տուած պտտում են թոնրի

շուրջը և ապա համբուրում. այստեղ աղջիկը վերցնում է հօր տան թոնրից մի բռն մոխիր և լցնում գրպանը. ուրիշ հայ գաւառներում, ինչպէս Վարանդայում, մոխիր վերցնում է փեսան աղջկայ հօր տանից և լցնում իր գրպանը: Այս նկարագրած ամբողջ սովորութիւնը գրեթէ նոյնութեամբ կատարւում է ու պահպանւում մինչև այժմըս գրեթէ բոլոր հայ գիւղերում:

Այնուհետև, երբ հարսը մտնում է փեսայի տունը, հարս ու փեսան նախ և առաջ դիմում են օջախին կամ թոնրին. երեք անգամ շրջում են նրա շուրս բոլորքը, ապա շոքում ու համբուրում են: Այստեղ հարսը, կամ եթէ փեսան ունի գրպանում մոխիր, ածում է հօր տանից բերած մոխիրը թոնրի մէջ: Շատ անգամ էլ հարսը իր հետ խունկ է բերած լինում, որը նոյնպէս թափում է թոնրի մէջ:¹⁾ Այդ միջոցին փեսայի ծնողները մօտենում են և հենց այդ օջախի մօտ օրհնում են նորապսակներին և իրենց ծնողական իրաւունքով նորահարսին համարում են տան հարազատ, նոր օջախի անդամ, որ անարգել ու անվախ ծառայելու է նոր օջախին ու մասնակից է լինելու նոր օջախի և սրա հիմնադիր նախահայրերի պաշտամունքին:

1) Ծ. Լալայեան. Գանձակի գաւառ.